

L'actualitat de Thomas Hobbes i la traducció de Bartomeu Forteza del *De Corpore*

SALVADOR GINER

President Institut d'Estudis Catalans*

ISRAEL FORTEZA

israelians@hotmail.com

JORDI SALES

Facultat de Filosofia (Universitat de Barcelona)

sales@ub.edu

* Institut d'Estudis Catalans

Carrer del Carme, 47 / E-08001 Barcelona

Article rebut el 10 de gener de 2011 i acceptat el 25 de gener de 2011

Títol català: L'actualitat de Thomas Hobbes i la traducció de Bartomeu Forteza del *De Corpore*

Resum: En aquest article es recullen els textos de la presentació de la traducció de l'obra de Thomas Hobbes, *De Corpore*, traducció realitzada per Bartomeu Forteza i acompanyada d'un extens estudi introductor. L'acte fou celebrat a la Sala Pere Coromines de l'Institut d'Estudis Catalans el 17 de novembre de 2010.

Paraules clau: Thomas Hobbes, *De corpore*, Bartomeu Forteza.

Títol anglès: The relevance of Thomas Hobbes in present times and Bartomeu Forteza's translation of *De Corpore*.

Abstract: This article compiles the texts of the presentation of Bartomeu Forteza's translation of Thomas Hobbes' *De Corpore*. The translation also includes an extensive introductory study. The presentation was held at the Sala Pere Coromines of the Institut d'Estudis Catalans on November 17th 2010.

Key words: Thomas Hobbes, *De Corpore*, Bartomeu Forteza.

1. La humanitat del cos hobbesià [SALVADOR GINER]

La presentació a l'acadèmia catalana de la gran traducció que féu Bartomeu Forteza del *De Corpore* de Thomas Hobbes ha estat una ocasió per a retre homenatge al savi de Felanitx i a la seva aportació filosòfica general, a més de la que representa la seva acuradíssima traducció al castellà d'aquesta difícil obra del filòsof polític anglès, editada a València per Pretextos aquest 2010. Agraeixo a la Societat Catalana de Filosofia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, que m'hagi demanat uns mots sobre l'obra que apareix a cura d'Israel Forteza amb un pròleg del gran expert en Hobbes, el professor Yves-Charles Zarka, i una notable nota introductòria del Dr. Josep Monserrat, especialista en l'obra hobbesiana.

Thomas Hobbes és vist encara, per una munió d'observadors, com a materialista i com a ateu. Si bé hi ha pocs dubtes que no ho era, d'ateu, sempre m'ha semblat que esqueia més entendre'l com a naturalista que no pas com a materialista. Confesso que el meu parer ha estat més dominat pel meu interès en dues obres: el *De Cive* i el *Behemot*, sobre les quals he perpetrat alguns papers, que no pas per la impressió que m'ha fet el *Leviathan*. Sembla clar que el sector dels capdavanters del que avui anomenem la Il·lustració, que adoptaren una posició realment radical davant el món –Spinoza i Hobbes, principalment–, s'inclinaren més per una concepció naturalista de l'univers –que inlou l'home–, que no pas per una visió planerament materialista. La posició és òbvia en el cas de Spinoza, a causa d'allò que sovint és descrit com a panteisme; i un xic més en Hobbes, sempre fascinat per la ciència física i aparentment militant pel que fa a la seva concepció d'un món lliure de tot esperit. Només, però, aparentment.

Em temo que una anàlisi acurada de la interpretació hobbesiana de l'home com a ésser lliure i igual a tot arreu –tan home és el rei com l'últim dels seus vassalls, inclosos els esclaus, i tan capaç de *dignitas* és l'un com l'altre– no encaixa en una teoria mecanicista, fisicalista i, finalment materialista de l'ésser humà. Aquesta afirmació no rau en el fet que el *De Corpore* comença amb una anàlisi de les parts i l'estructura de l'esperit humà –o de la ment i les seves lleis–, continua amb una visió, sens dubte prou mecanicista, de les qualitats abstractes de la matèria –qualitat, quantitat, causa, efecte– i culmina en una teoria prou materialista dels elements naturals (com ara el moviment) i les sensacions de fred, escalfor, tacte, tast, i d'altres; Hobbes podria haver invertit el procediment d'aquesta manera com a estratagema filosòfica (com a mètode, diria algú filosòficament més correcte que no pas jo). Rau en el fet que Hobbes fou un humanista *malgré lui* en l'enteniment de les passions de l'home i el seu capteniment com a ésser lliure (és a dir com a ciutadà), i no al capdavant en una visió mecanicista vulgar de l'animal humà. Que ho intentà, no hi ha dubte. Que la seva fascinació per la ciència que durà a Newton era

aclaparadora, tampoc no n'hi ha. Que fracassà com a científic que esmerçà vanament la seva extraordinària intel·ligència en allò que no podia arribar a copsar com ho feren alguns dels seus coetanis, és també cert, com ho és que fou un dels més gran filòsofs polítics que mai no han existit. Un gran savi pot errar en l'administració del seu talent.

Tot plegat no vol dir que el *De Corpore* representi la història d'un noble fracàs; és un llibre fonamental en la història de la ciència europea. És el més gran esforç per salvar el pont entre ciència natural, psicologia i ciència de la societat –avui sociologia, filosofia social, ciència política– i per evitar que es disgreguessin llurs camins i anessin per viaranyes diferents. El seu interès no és arqueològic, però. El *De Corpore* conté un subtilíssim recull d'observacions sobre la natura humana que, ben llegides avui, ens guaririen immediatament contra les sovint lamentables afirmacions que fa certa psicologia més o menys postmoderna i el científisme com a religió vulgar dels materialistes del segle XXI. Thomas Hobbes és capaç, com a bon científic, de simplificar les anàlisis del que és complex per donar-nos una visió aparentment senzilla, com fa la ciència natural, de l'ésser més complex que coneixem dins la natura, l'home, el qual pel fet de ser-ho aplega en el seu microcosmos el macrocosmos del món i –fem servir paraules seves– de tota la Creació. La seva *annihilatio mundi* procedimental fou, en acabat, una *restauratio homini*, una porta oberta a pensar l'home i entendre'l com a dotat paradoxalment de llibertat, és a dir, de ciutadania. El *De Corpore* és així també l'inici d'un enteniment realment modern de l'animal humà.

Aquesta edició exemplar, que també resulta ser una de les obres cabdals de Bartomeu Forteza, és motiu de joia. Ho és especialment perquè ha estat tan acuradament produïda pels seus curadors, esmentats més amunt. Inclou una il·luminadora correspondència de Bartomeu Forteza amb Karl Schumann (l'editor definitiu del text llatí hobbesià) que presenta Josep Monserrat, i l'assaig esplèndid del mateix Forteza sobre el llarg camí intel·lectual de Hobbes vers el *De Corpore*; un assaig llarg i curull de saviesa del qual no gosaria fer-ne la glossa. Cal llegir-lo avui, al segle XXI, més que mai.

2. Les peripècies de l'edició [ISRAEL FORTEZA]

Primer de tot, voldria agrair a l'Institut d'Estudis Catalans l'oportunitat de presentar aquesta nova traducció del *De Corpore* a la seva Seu; així com també al seu president, Dr. Salvador Giner, i als estimats membres de la Societat Catalana de Filosofia, haver-me demanat que hi participi. D'igual manera, voldria agrair l'assistència de tants amics que heu volgut celebrar amb nosaltres la publicació del llibre. Tot seguit, els donaré unes breus pinzellades sobre el que ha suposat el procés d'edició de *El Cuerpo*, mirant d'amenitzar-lo amb una certa semblança personal del traductor.

Quan, a mitjans del mes de febrer de l'any 2000, el professor Forteza es va desplaçar a Madrid, duia —com a equipatge de mà— un paquet embalat en paper marró, lligat amb quatre cordes d'esparg que contenia el manuscrit del *De Corpore*. A més de trobar-se amb amics i família, el principal motiu d'aquell viatge era apropar-se al carrer Juan Ignacio Luca de Tena, número 15, i lliurar el manuscrit en mà a l'editora d'Alianza, amb qui havia signat el contracte de publicació. I és que, certament, lluny de desconfiar del sistema postal, a casa encara recordem aquell estiu en què viatjà a Mallorca amb totes les fitxes manuscrites del seu darrer treball, no perquè fes comptes de seguir-hi treballant, sinó perquè s'esqueia en el gest de portar els seus papers sota el braç. Probablement pensava que amb ningú no estarien millor que amb ell, i que el fet de dirigir-se a un apartament de platja ple de nens voltant i amb panys gairebé de fusta a les portes, no era motiu per abandonar un manuscrit a la seva ventura. Doncs bé, els diré que aquelles fitxes varen tornar a Barcelona, perfectament arxivades, i sense un sol séc. Doncs bé, quan cinc anys després d'aquell viatge del professor Forteza a Madrid, i havent-nos convençut —no sense certa melangia— que Alianza ja no publicaria l'obra, els vam demanar que ens tornessin el manuscrit, aquest va arribar dins d'un paquet embalat amb paper marró, lligat amb quatre cordes d'esparg, i amb l'adreça sobreescrita. En veure'l entrar, tots a casa van fer com que em miraven de cua d'ull, i jo, certament, em vaig témer el pitjor. No només s'hauria de trobar una nova editorial, sinó que, pel que feia a tot el procés d'edició, no semblava que Alianza hagués avançat massa i probablement hauria de recórrer a la meua —llavors— incipient carrera d'editor per tirar endavant el projecte.

L'edició d'un llibre d'aquestes característiques és un procés bastant llarg. Imaginin un aparell compost per un milió i mig de petits cargols —que és, aproximadament, el nombre de caràcters del llibre—, i pensin després en la facilitat amb què aquestes peces, creatives i entremaliades a més no poder, es belluguen i es desplacen dins l'ample món de la maqueta d'un llibre. En el cas del *De Corpore*, afegirem que el recurs màxim amb què tanquem qualsevol discussió en un departament editorial («això, millor vas i li preguntes a l'autor»), en aquest cas, com dèiem, no seria possible.

El primer que vull dir és que la recerca d'una nova editorial va ser més ràpida del que preveïem. Com molts sabeu, l'aparició de la versió de Rodríguez Feo ens obligava a deixar passar un lapse raonable de temps, però el cert és que el panorama editorial espanyol havia canviat moltíssim durant aquests breus anys. De fet, així que vaig començar a moure el manuscrit, gairebé de porta a porta, juntament amb el meu amic Joaquín Riquelme, em vaig assabentar que, en la nostra prouja per fer complir el contracte d'Alianza, potser havíem perdut una mica de temps. I és que el projecte no va trigar a suscitar l'interès dels editors. Juntament amb Pre-

textos, fins a tres editorials d'abast internacional van mostrar la seva predisposició a publicar-lo. Finalment, i ho diré citant les paraules del mític editor Kurt Wolff —que algun pic, per cert, les he sentit repetir a Manuel Borràs, director de Pretextos—, «una editorial no és ni més, ni menys, que el seu catàleg»; i per tant, va ser l'editorial valenciana la que millor s'esqueia per acollir un llibre d'aquestes característiques. Quan vaig traslladar la predisposició de Pretextos a l'escriptor Arcadi Espada, que ens estava ajudant en la nostra recerca, em va dir que els coneixia i que podia parlar-ne si fos necessari. Ell donà, en definitiva, la darrera empenta al projecte. L'editorial acabava d'estrenar una col·lecció de Clàssics de Filosofia i *El Cuerpo* seria el seu tercer títol.

De les primeres converses amb Manuel Ramírez, de Pretextos, en va sorgir la necessitat de posar en avís el lector. El manuscrit s'havia aturat set anys enrere. La tasca d'un editor, ens agradi o no, consisteix a brunyir les paraules, fer que llueixin sota el vernís adequat, i en el cas del *De Corpore*, el primer que calia precisament, era posar-li un marc. De seguida vàrem pensar que el professor Zarka, de la Sorbona, era la persona indicada per a escriure'n el pròleg. S'hauria d'explicar, en definitiva, que més enllà de la data d'execució, el lector estaria davant de “la via d'accés”, com per ventura escrigué el propi Zarka en el pròleg, “de tot lector hispanoparlant a l'obra de Hobbes”.

Juntament amb el de Zarka, estic especialment content que hi figuri el text de Josep Monserrat: en la meua opinió, il·lustra de manera exquisida el fet diferencial d'aquesta edició del *De Corpore* que no és, tot sigui dit de passada, haver estat traduït del llatí. Totes les traduccions modernes del *De Corpore* s'han fet des del llatí, i a ningú no se li pot ocórrer que cap traductor hagi emprat la versió anglesa que Hobbes va haver d'autoritzar per motius de caire aliè als filosòfics. El fet diferencial de la nostra traducció és haver-se basat en l'edició científica de Schumann, del 1999, que posa en joc totes les eines de la filologia moderna per fixar el que avui ja podem considerar com el text definitiu del *De Corpore*. En aquest sentit, la *Nota* de Josep Monserrat es revelava com un immillorable *making off* de la traducció, tot il·lustrant els intercanvis entre Schumann i Forteza gairebé en temps real. El professor Monserrat, així mateix, va fer una acurada lectura de les darreres galerades, a la cerca d'algun possible *décalage* en matèria purament filosòfica.

M'he proposat donar-los alguns detalls sobre el procés d'edició de llibre, bo i desitjant de no adormir-los en l'intent. La vida dins d'un taller editorial és equiparable a la d'un claustre monacal on ningú no sap massa bé a què dediquem les hores. Tot i això, m'he proposat de fer-ho, si m'ho permeten, mitjançant una anècdota personal relacionada amb algunes idees que em suscità aquesta tasca. I és que sóc del parer de què el llibre que avui presentem no és un llibre, sinó que són quatre llibres en un mateix volum. Cadascú de vostès té entre les mans —i no és un joc de

paraules— quatre «corporificacions» del *De Corpore*. M'explico: he calculat que l'anècdota degué donar-se cap a la tardor de 1998. Sortíem els meus pares i jo dels cinemes del carrer de Santa Fe de Nuevo México, en el barri de Sarrià, i, per algun motiu que no recordo, hi havíem arribat allà sense cotxe. Tampoc recordo el títol de la pel·lícula, ni el motiu pel qual, mentre la comentàvem, va sortir a col·lació, insospitadament, el senyor Popper i la seva teoria de la falsació. Pensin que, amb el pare que em va tocar tenir, això era quelcom que podia passar bastant sovint. Però aquella vegada, diria que era jo que anava embolicat amb algun treball de la facultat, llunyanament relacionat amb Popper, i li vaig fer alguna pregunta al respecte. El cas és que havíem arribat a la plaça Sant Gregori Taumaturg i començava a plovisquejar. Nosaltres, en aquell temps, ja vivíem a Sant Gervasi i, des de la plaça Sant Gregori, havíem de refer el lleu pendís del carrer Ganduxer i, posteriorment, acabar de voltar, remuntant l'avinguda del General Mitre; o bé, és clar, podíem reptar per les falces del Montecols i pujar sense fer marrada per l'encimbellada cota del carrer Modolell. El meu pare va fer un gest inequívoc a la meua mare: semblava cansat, i el temps no acompanyava; convindria que trobéssim un taxi. Però pensin en un diumenge plujós per la zona alta de la Diagonal i en el número de taxistes que hi arriscarien una carrera. La meua mare va començar a voltar per la deserta plaça de Sant Gregori, mentre el meu pare arronsava el nas, sense veure-ho massa clar. Jo, per la meua part, i acostumat a no assabentar-me mai del que està passant, aquell dia vaig mostrar-me especialment atent a la situació i, enmig d'aquella vacil·lació, vaig preguntar al meu pare què era exactament això de la teoria de la falsació. Es riuran i amb raó, però jo, en canvi, sé que recordaré aquell moment durant molt de temps, com sovint l'he recordat mentre editava aquest llibre. En sentir-me, el professor Forteza va encaixar una mà sobre la meua esquena, que és el que solia fer quan estava cansat, va veure que la meua mare voltava per Sant Gregori sense aparença de trobar un taxi i llavors *va començar*. I dic que va començar, perquè va començar, *al mateix temps*, a parlar i a caminar. I dic al mateix temps, perquè encara no entenc massa bé el que va passar: en lloc d'adequar el pas a la suau pujada de Ganduxer, el professor Forteza va fer un ràpid reconeixement de la pregunta i, així com enfilava el rampant del carrer Modolell, va començar a desgranar Popper amb la minuciositat d'un batedor de metalls, tot posant en pràctica aquella equivalència hobbesiana entre extensió i exposició. Molts anys després, jo mateix hauria de llegir, precisament en la seva traducció del *De Corpore*: «Al que pregunta cuánto mide una cosa, se le responde: tanto cuanto ves expuesto». I així, la teoria de Popper va anar guanyant alçada a mida que jo l'entenia, i només a mida que guanyava alçada, l'encrespada orografia del carrer Modolell s'anava convertint en la resposta del nostre problema. També en la seva obra d'autor, que malauradament hem de qualificar d'escassa, trobem aquest tipus de llampec, no tant quan l'argumentació

ho demana, sinó quan el dubte ho genera, convidant-nos a mesurar el problema com a producte —com a «corporificació»— del diàleg, i no pas com si el problema existís abans que nosaltres.

No caldrà que els digui que el professor Forteza va arribar al carrer del Camp amb l'energia d'un adolescent i que jo, des d'ençà, mai no he tingut tan clara la teoria de la falsació. Tot seguit, per cert, va treure el cap la meva mare, des de l'avinguda del General Mitre, exigint-nos que li paguéssim el taxi.

Els deia que he recordat sovint aquesta anècdota mentre editàvem el *De Corpore*. Estic segur que qualsevol que hagi gaudit del seu magisteri podria corroborar que, en el cas del professor Forteza, extensió i exposició han anat sempre lligades. Doncs bé, penso que aquesta equivalència es troba també en el *De Corpore*, en els quatre *De Corpore* que avui presentem. Tenim, efectivament, quatre versions del llibre de Hobbes. En la primera, a la Introducció, en Forteza *exposa* el seu *De Corpore* dins tota l'*extensió* del sistema de Hobbes; és la versió didàctica, és a dir, la part assertiva. Allà on entenem la diferència entre gnoseologia i epistemologia o ens assabentem de la importància de la geometria en Hobbes, tot acceptant la unitat de sistema que en Forteza ens proposa. En matèria estrictament d'edició, això va suposar una especial cura pel que fa al ventall de recursos formals, ja que el professor Forteza pertanyia a la vella escola dels subratllats, les sagnies, les cursives, les caixes altes i tot el que fes falta per aclarir el més mínim extrem. Calia, doncs, unificar criteris i adequar-hi tot l'aparell ortotipogràfic; però un cop l'havíem fixat, decidírem de mantenir, en el possible, determinats trets d'estil, com per exemple el fet de citar, indistintament, en llatí, en anglès, o en castellà; o bé determinades alternances d'ús en les definicions de Hobbes, ja fossin les que l'anglès defensa o bé les que cita només a títol d'inventari, ja que ens va semblar que aquests detalls sempre diuen més del que aparenta a primer cop d'ull.

El segon *De Corpore* és la traducció pròpiament dita. La part on *s'estén* al món hispanoparlant un coneixement expressat en llengua llatina; allà des d'on s'extreuen les antigues gemmes del pensament per *exposar*-les en una llengua moderna. És a la traducció, evidentment, on amb més cura ens hem atansat al text, mirant d'ajustar només determinats girs o expressions que tinguessin sempre una equivalència amb l'original. Val a dir, en aquest punt que, més que no pas pel que fa al text, l'edició de Schumann ens ha resultat molt útil pel que fa a les 78 figures que Hobbes inclou per il·lustrar les seves anàlisis formals. La primera decisió que havíem pres al respecte era la de treballar sobre els originals que en Tomeu havia fotocopiats a la Biblioteca Britànica, ja que visualment era una opció molt més amable que refer-los en fred i de bell nou; però, per sorpresa nostra, de seguida ens vam adonar que, contrastats amb l'edició de Schumann, els dibuixos originals de Hobbes estaven incomplets o excessivament simplificats, respecte a la descripció de la figura que *ell mateix* fa a

l'anàlisi textual. Així doncs, juntament amb el meu amic, el grafista Guillermo Velasco, i amb les detallades descripcions de l'aparell filosòfic que va fer la meua germana Maria, vam dotar els dibuixos de Hobbes de la complexitat que altres edicions no recullen. També en aquest sentit, doncs, hem de parlar de l'única traducció que exposa per primera vegada, *Schumann mediante*, tota l'extensió de l'aparell visual del *De Corpore*.

Bé, m'havia proposat de no avorrir-los massa amb aquests tipus de detalls, així que aniré acabant. El tercer *De Corpore* són les Notes al text. Allà on l'exposició d'un text filosòfic s'estén al llarg de tres segles de bibliografia. Un total de gairebé 600 notes on ens trobem, finalment, amb el Tomeu que tots vam conèixer. El Tomeu que es baralla amb aquests tres segles de bibliografia; el Tomeu que, havent-hi exposat el seu *De Corpore* a la Introducció, estén la batalla i, si em permeten l'expressió, secularitza la seva presa de posició; el Tomeu que cita Fortuny, Nietzsche, i fins i tot la Bíblia; el Tomeu anti-Heidegger, el Tomeu anti-Vattimo, el Tomeu pro-Foucault. És, efectivament, la part hermenèutica. Allà on l'exposició es troba, certament, les cotes més enfangades i, en ocasions, sobre un paviment sense gaire il·luminació, però també allà on més fidel es torna a si mateixa, tot i estenent el paviment fins el darrer cul-de-sac. En matèria d'edició, era fonamental comprovar la fiabilitat de les referències al text (per afavorir, precisament, l'exposició de la traducció, havíem decidit de passar totes les notes al final del volum), i això ens va obligar a refer tot el sistema de referències creuades. Es tractava, en definitiva, d'agilitzar l'extensió a fi que l'exposició no perdés peu.

Per últim, i no menys important, tenim el quart *De Corpore*. Potser algú se sorprendrà quan em senti dir que es pot llegir el *De Corpore* a través del seu Índex de Matèries, però creguin-me que en aquest cas hi ha un interès especial, i que no ho dic només per les tres setmanes llargues que m'hi vaig passar implementant-lo. Ara potser algú es preguntarà perquè no vaig emprar un buscador automàtic de paraules. De fet, el professor Forteza ja havia implementat l'Índex sobre una paginació en Word Perfect, i només calia localitzar el nou número de pàgina. No obstant, quina no fou la meua angoixa quan vaig comprovar que ni tan sols un 20% de les entrades marcades coincidien amb l'aparició de la paraula corresponent. No va ser fins ben entrada la lletra A, que vaig descobrir que els índexs estaven implementats, no en funció de les entrades al text, sinó en funció dels apartats que el traductor sabia, i probablement només ell sabia, que mencionaven quelcom d'important i relacionat, més enllà que la paraula hi aparegués o no. És, en definitiva, el *De Corpore* sintètic aquell que ens permet consultar l'obra de Hobbes en un espai xifrat de 30 pàgines i que inclou fins a 46 subentrades pel terme «movimiento», 32 per «sensación», 39 per «filosofia»; subentrades tan específiques, i a cops, fins i tot divertides, com les del terme «gravedad», que diu: «causa de la caída de los cuerpos graves, p. 157 y 478»; «falsas causas de la caída de los

graves, p. 652»; «el salto de los animales [en relació amb la gravetat], p. 662»; i, encara, «la objección del buzo (a la gravedad), p. 656»; o bé d'altres detalls curiosos com els que trobaran a les entrades de «milagro», «amistad», «pensamiento», o el fet que l'entrada «acción», no tingui cap altra referència a pàgina llevat de la seva única subentrada, «acción — y pasión, p. 285».

3. Les tres darreres lliçons de Bartomeu Forteza i Pujol (1939-2000) [JORDI SALES].

Bartomeu Forteza i Pujol (1939-2000) va néixer a Felanitx, fill de Bartomeu Forteza i Pinya (1894-1957). El pare del nostre Bartomeu traduí poesies franceses, recollides en el volum *Roses de França* (1953); és autor del llibre de poemes *Dansa de les hores*, inscrit dins l'estètica de l'escola mallorquina, i d'un estudi sobre la poesia de Joan Alcover. La resta de la seva obra no s'ha publicat fins l'any 2009 en el volum *Les veus estèrils. Obra poètica completa: poemes lírics, obra satírica i traduccions*. Bartomeu Forteza i Pinya era el petit dels germans Forteza, el altres dos són Guillem Forteza (1893-1943) i Miquel Forteza (1888-1969). Guillem Forteza fou arquitecte i polític, autor de grups escolars a Palma, de la Clínica Munar i alcalde liberal de Palma l'any 1923 abans del cop de Primo de Rivera. Miquel Forteza, amic de Miquel Batllori, fou enginyer i escriptor, autor de l'estructura fèrria de l'Estació de França de Barcelona i primer president de l'Obra Cultural Balear entre 1962 i 1969. Aquesta franja de «mallorquinitat» molestada pels germans Vilallonga i un xic menyspreada per joves, diguem-ne més cosmopolites o que s'ho creien, com Blai Bonet i Jaume Vidal Alcover, marca un tou de la civilitat possible que guià durant anys els esforços de molts. Els Forteza eren xuetes. Bartomeu Forteza i Pujol, en un escrit sobre la figura del seu pare, publicat l'any 1994 a *El Mirall*, recorda com li explicava quan l'havien fet patir de nen les burles dels seus companys sobre aquest afer. El millor llibre sobre els xuetes és el del seu oncle Miquel: *Els descendents dels jueus conversos de Mallorca. Quatre paraules de la veritat*, de l'any 1966. El llibre encara aixecà polseguera, però indica el principi del tractament historiogràfic seriós i obert de la qüestió. Per part de mare, Bartomeu estava emparentat amb Maria Dolors Pujol, la dona de Josep M. Capdevila, com ell ens recordà ara fa deu anys al començar la lliçó inaugural a la Societat Catalana de Filosofia (*Anuari de la SCF*, XII, 2000: 9). També durant un cert temps fou cunyat de l'actriu Carmen Maura. Bartomeu Forteza i Pujol s'inscriu, doncs, en una tradició de sensibilitat, estudi, civilitat i humanitat. Féu estudis a Roma i Munic durant els anys setanta del passat segle, fou professor agregat (1979) i posteriorment, catedràtic de filosofia de batxillerat (1981). El vaig conèixer en ocasió de formar part del tribunal de la seva tesi doctoral sobre Hobbes l'any 1993 i ens uní una bona amistat. En el

meu primer deganat, vaig aconseguir fixar-lo com a coordinador de l'equip KAL, que endreçà molt efectivament. Recordo, en el viatge a París que férem plegats per connectar amb el seminari sobre Hobbes del professor Zarka, com li agradava de córrer amb el seu BMW; i com que era una mica entremaliat, aprofitava per fer-ho més quan la seva dona Lola s'endormiscava.

Avui glossaré els tres darrers escrits que conec de Bartomeu Forteza perquè són tres joies del que pot donar la maduresa i l'excel·lència del nostre ofici de professors de filosofia quan s'ajunten: les qualitats d'un bon professor, les d'un investigador filològicament ben preparat i sense mandra per estar ben documentat sobre el nivell internacional d'estudis quan s'aplica als noms de la gran tradició filosòfica, i, finalment, l'home de cultura, de sensibilitat, de gust. Aquestes tres lliçons corresponen al darrer any de la seva vida. Amb molt de goig justificaré, mitjançant l'exposició del seu contingut, una afirmació meua de l'octubre de l'any 2000: «ja fa temps que dic que el professor Forteza és un dels caps més clars en filosofia al nostre país» (*Col·loquis de Vic. V: La Política*, p. 93). La memòria de l'amic i company, traductor i editor de textos, professor a secundària, professor universitari, corresponsal de l'equip Hobbes del CNRS i membre de la junta de la Societat Catalana de Filosofia, ens pot ajudar avui a nosaltres, els que fem ara, en circumstàncies difícils –¿quan han estat fàcils, les circumstàncies, per a l'exercici filosòfic?– el que ell va fer i va fer molt bé. Per al meu gust, la reflexió metodològica cal que sempre estigui ben lligada a *l'exercici real dels aclariments* que l'aplicació del mètode proporciona. Aquest exercici efectiu dels aclariments fa de bon comunicar a públics acadèmics prou amplis sempre i quan la subtilitat interpretativa s'amagui discretament en els seus resultats com cal que sempre sigui. És el que trobem en aquestes tres lliçons i és el que representarà també, com un instrument durable per a tots els que estudien la modernitat, la magnífica traducció del *De Corpore* que avui presentem. Parlaré, doncs, de la lliçó de Manresa, de la lliçó de Vic i de la lliçó de Barcelona.

La «lliçó de Manresa», *L'imaginari del Barroc*, és una conferència dins el cicle «Mirades del Barroc», de l'exposició «Panorama de l'art català dels segles XVII i XVIII» [Museu Comarcal de Manresa i MNAC]. Fou pronunciada el 12 de maig del 2000 i la trobareu a *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia* (XIX, 2008: 23-34). Forteza comença, dins de la millor tradició aclarint els termes de què parlarà: *barroc* (23-26) i *imaginari* (26-28). L'aclariment del Barroc com un període històric ben determinat i diferent del Renaixement, i naturalment de l'Edat Mitjana, es fa del tot imprescindible per als qui estudiem la Modernitat filosòfica del segle XVII: desxifrem el ben difícil discerniment de les seves línies mestres i aclarim els nostres problemes actuals lligats a la vigència o no dels seus valors, i la «legitimitat» (Blumenberg) del seus conceptes directrius. Forteza és ben

conscient que els etiquetatsges, enquadraments o contextualitzacions de períodes històrics, moviments o –ismes de tot tipus, són un terreny pantanós en el que cal moure's amb molta precaució; escriu: «Com cal caracteritzar el Barroc, en el cas que sigui possible una comprensió sintètica de la multitud de manifestacions que conformen en art, un estil, una època? És fàcil el discurs buit en aquest terreny, la faramalla que enlluerna o oculata, i no voldríem caure en aquest parany» (25). Les seves anàlisis són molt fines sobre el plec, el laberint, el mirall, la màquina, l'escultura de l'èxtasi de Santa Teresa de Bernini, el poema de Francisco de Rioja o un sonet de Góngora o de Lope de Vega, l'església del Gesú de Roma o la de Betlem a Barcelona, els noiets, velles i nans de Murillo i Velázquez, els bodegons, el rellotge de la catedral d'Estrasbourg, Port-Royal i Pascal, la controvèrsia *De auxiliis*, el Quixot i encara més coses. Forteza conclou captant l'esperit del Barroc entre «dos imaginaris [...] una sèrie d'imatges que reflecteixen una mentalitat dominada per la preeminència del poder, pel rigor geomètric de la raó, pel respecte a valors antics com l'honor, l'obediència, la guerra, la pàtria; i amb un altra sèrie d'imatges que reflecteixen l'alegria de viure, la consciència fugissera del moment, el desencant de la caducitat, la presència de coses i persones humils que cobren relleu per si mateixes» (34). Forteza maneja molt bé, sense excessos ni defectes, el que és la historicitat com a clau de la comprensió del nostre present perquè nosaltres ens compremem, si és que ens compremem, sempre a nosaltres mateixos; escriu: «Nosaltres no podem anar històricament cap endarrere ni posar-nos a la pell d'una persona del segle XVII, nosaltres només podem establir models, partir del que ja som per tal de saber d'on venim i descobrir l'herència que hem rebut, una herència no precisament intacta, sinó transformada i reviscuda molts cops i de moltes maneres diferents fins arribar a constituir l'home i la societat d'avui. L'home és per naturalesa creador de signes i la seva creativitat no s'atura ni s'estanca mai» (34).

La «llició de Vic» es diu *La formació de la tradició política*. És una ponència dels cinquens col·loquis de Vic dedicats a la Política; la va dictar el divendres 6 d'octubre de 2000 i la trobareu al volum de les actes del *Col·loquis* editades aleshores per la Universitat de Barcelona. L'edició és a cura de Josep Monserrat i d'Ignasi Roviró, i està dedicada en memòria al Dr. Bartomeu Forteza i Pujol. En aquesta edició dels col·loquis estava anunciada la participació del professor Yves-Charles Zarka, que finalment no va poder venir, però que envià la seva ponència. Els que sí que varen intervenir com a ponents foren el professor Antoni Truyol i Serra, el bisbe Joan Carrera i el president Heribert Barrera. Vic és el moment temàtic del treball de la Societat Catalana de Filosofia –ara també de la valenciana i la balear– els dijous i divendres de cada primera setmana d'octubre des de fa quinze anys. El tema de l'any vinent és *La imatge*. A Vic, l'any 2000, en Forteza començà llegint les primeres frases de la Constitució espanyola de

1978 i es demanà què és exactament el que diu. ¿Què diuen les retòriques constitucionals de les nostres societats avançades? ¿Quins termes estan indefinits, quines complicitats es donen per suposades? El moment inicial de la ponència de Forteza ens és molt il·luminador perquè diu clarament que fa una ponència des de la filosofia –no des de la politologia ni des de la història– en la que assenyalarà algunes *qüestions bàsiques*. Discernir algunes *qüestions bàsiques* de la tradició política, aquest és l'objecte de la lliçó de Vic. La tasca del filòsof és dibuixar bé el teixit d'aquestes qüestions que utilitzem quan nosaltres diagnosticuem situacions, no és pas fàcil, però encara ho és menys si ara imitem el crític d'art, ara el lingüista, ara l'antropòleg cultural, ara el sociòleg, ara el psicoanalista, en un garbuix en què arpleguem tots els defectes de verboricitats excessives i perdem les possibles virtuts de la dura tasca d'aclarir conceptes. Al filòsof li cal llegir bé resultats, Forteza ho fa molt bé quan diu: «Abans que aparegui una teorització complexa de l'estat modern, apareixen les nocions de raó d'estat, sobirania i dret natural als segles XVI i XVII » (*Col·loquis de Vic, V. La Política*, 2001: 85). Aquest *abans* és molt important per tal de comprendre la vertadera naturalesa de la tradició política. La raó d'estat que Giovanni Botero definirà com «el coneixement dels mitjans aptes per fundar, conservar i engrandir un domini i un senyoriu» està desplegada en els escrits de Maquiavel «en la mesura en què el florentí situa la racionalitat del poder en la seva autojustificació». Forteza observa agudament que aquesta noció arriba fins avui i comporta sempre l'existència de *dues racionalitats* en l'exercici del govern. La definició de sobirania de Jean Bodin és de 1576, vint anys abans del naixement de Descartes, i diu: «el poder absolut i *perpetu* d'una república que els llatins anomenaven majestat». Si ens hi fixem bé, el *perpetu* potser porta més problemes que l'*absolut*. No podem pas ara seguir l'ordre d'idees que configura el tot de la lliçó: el iusnaturalisme i les seves diverses versions, l'estat com artefacte, el trajecte que va de la noció de tolerància en la seva versió lockeana, i d'altres versions, als drets de l'home. En resposta al meu comentari a Vic, Forteza respongué, entre d'altres coses: «On som ? Tenim tota una tradició que és nostra. La sortida de la modernitat és l'acció cap endavant. Cal que continuem construint possibilitats. La política és un lloc d'enorme vitalitat. Cal innovar amb la imaginació». Som allà on som, no pas on ens agradaria ser; la imaginació, el treball de la política i la construcció de possibilitats ens poden permetre enfortir situacions, enriquir-les; fins i tot, desfer els seus caràcters més negatius, tot menys inventar-nos les situacions. Les situacions ens són donades, poden ser aclarides, descriure la formació de la tradició política efectiva lligada a l'estat modern; el Minotaure, com li agradava de dir a Jaume Vicens –el nostre historiador del qual enguany celebrem el centenari del seu naixement. El que fa la lliçó que féu a Vic Bartomeu Forteza i Pujol és l'exercici d'aclariment.

La «lliçó de Barcelona» és la lliçó inaugural del curs 2000-2001 a la Societat Catalana de Filosofia: *Ètica de l'home i ètica del ciutadà. Una lectura filosòfica*. La trobareu al volum XII (2000) de l'*Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, dedicat a la seva memòria. Em penso que és un text molt més complex que els anteriors. És tot ell una meditació correctora d'una unilateralitat en Hobbes de la mà d'un problema transversal, és a dir una constant aporètica en el filosofar –ell diu que sembla recórrer tota la història de la filosofia– i que és la coexistència de dues ètiques que en alguns textos hobbesians difícilment arriben a harmonitzar-se; una ètica de l'home i una ètica del ciutadà (p. 9). «L'ètica que podríem anomenar de la consciència de la interioritat no casa amb l'ètica positiva, amb l'ètica de l'exterioritat. Ens trobem amb un hiatus impossible de ser confegit» (13). Caldrà buscar una lectura més aprofundida d'aquest trencament teòric (15). El plantejament darrer de Forteza té ressons weberians invertits entre la *Gesinnungsethik* i la *Verantwortungsethik*, i fa front a l'aporètica que indica la recensió de Josep Monserrat: certament, si «cal partir només de l'exterioritat per fer possible la societat pacífica; qualsevol reclam a la interioritat porta a l'idealisme i a la solitud, i aquestes porten a la guerra» (Forteza 1999, 311). Encara cal voler una societat pacífica; i des d'on es vol això? (Monserrat, «Estudis hobbesians del segle XX» *Anuari de la SCF*, XII (2000): 97-110). Forteza diu, a la lliçó de Barcelona, que «només una noció menys jurídica del dret natural li hauria permès [a Hobbes] d'enlluminar una concepció de l'estat entès més com a *mediació* que com a *terme*, i una concepció de la llibertat entesa com a factor de construcció social i humana» (Forteza 2000, 17). No ens és gens fàcil ser completament hobbesians. L'exterioritat és la pacificadora i les voluntats de pacificar surten de dins. Sense estat, els homes es maten ara bé, estatalitzats també s'han matat. Podem imaginar que el que ens diu la saviesa de la veu hobbesiana és «menys sermons i rogatives i més mossos d'esquadra». Si-guï, encara cal fer, però, uns quants sermons per trobar vocacions de mossos, formar-los i potser encara calen rogatives perquè funcionin sempre com Déu mana. Aquesta expressió col·loquial ens situa al bell mig de l'aporeticitat.

Al volum XII de l'*Anuari de la Societat Catalana de Filosofia*, hi ha un ampli dossier sota el títol *Estudis Hobbesians al segle vint*, que recomano molt. L'inspirà i el començà a guiar Forteza i s'hi estudien els llibres sobre Hobbes de Leo Strauss (1936), Carl Schmitt (1938), Klaus-Michael Kodalle (1972), Yves Charles Zarka (1995), Quentin Skinner (1996) i Bartomeu Forteza (1999). El dossier, com tots els estudis de Forteza sobre Hobbes, demostren que l'estudi de Hobbes és un bon laboratori per pensar la nostra actualitat política i la seva aporètica.

Caracteritzar àgilment i amb exactitud una època històrica, descriure els conceptes bàsics d'una tradició política, situar l'aporètica d'un pensament dins un problema transversal i constant, situar el nostre treball re-

flexiu amb naturalitat entre els treballs dels altres que s'hi dediquen arreu són uns bons resultats d'una vida d'estudi. En aquests moments que ens calen lliçons de mètode potser fóra una bona idea editar conjuntament aquestes tres lliçons de les que he volgut parlar-vos. Personalment, no voldria pas triar entre una erudició precisa que no sap dir-nos res que ens interessi i un remenar els nostres interessos sense cap precisió.

La lliçó que rebem de tota la trajectòria de Bartomeu Forteza és ben semblant al que Pierre Vilar escrivia a Josep Fontana a propòsit de la ciència històrica, el febrer de 1957, i que jo mateix recordava fa unes setmanes també als locals de l'IEC, l'acadèmia nacional de Catalunya, tot parlant de l'hermenèutica dels textos grecs antics, més en concret de la figura de Aristòtil com a lector de Plató. L'historiador de Montpeller deia: «Si jo no cregués la ciència històrica [nosaltres hem de llegir ara: l'exercici filosòfic] capaç d'explicació i d'evocació davant de la dissort humana i de la grandesa humana (tenint, com a perspectiva, la gran esperança d'alleujar l'una i d'ajudar l'altra), no passaria pas la meua vida enmig de xifres i patracols. Ara bé, si anàvem a la recerca de l'home amb vagues sentiments de bondat i una intenció de literatura, això afegiria a la inutilitat unes pretensions ben antipàtiques. No és pas una ciència freda el que volem, però és una ciència». L'amic Forteza féu, de l'exercici filosòfic, una realitat científica i càlida a la vegada; realment, fou «un dels caps més clars en filosofia al nostre país».